

УДК 930.1(477)

М. Ф. Цибра
професор кафедри філософії та соціології
Південноукраїнського національного педагогічного
університету імені К. Д. Ушинського,
доктор філософських наук

СВІДОМІСТЬ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

Упродовж останніх двадцяти років в Україні (як і на всьому «постсоціалістичному» просторі Східної Європи та СНД) відбувається глибока соціальна трансформація: утворюються нові політичні й економічні еліти, середні та маргінальні верстви, які відзначаються різним ступенем солідарності, зближення й відчуження, формуються інституції громадянського суспільства.

Політична та економічна ситуація в країні вимагає від кожного відповіді на такі питання: «Хто я? Хто ми: праві чи ліві, прибічники незалежності державності України чи реставрації соціалістичної імперії, стратегії ринкових реформ чи централізованого управління, внаслідок якого загострюється проблема особистісної й соціальної свідомості як чинників формування громадянськості».

Громадянськість може бути і гаслом, і опудалом через логічну подвійність. Усвідомлювати суспільство неможливо без розуміння його внутрішньої неадекватності: індивідуальні й колективні стратегії завжди будуть у стані суперечності.

Безумовно, не можна сподіватись, що централізоване державне управління згине. Повний «демонтаж» держави – ідея абсурдна, оскільки внутрішні й зовнішні економічні, політичні та інші зв'язки укладаються постійно. Однак значну частину своєї влади, функцій, повноважень, прерогатив держава повинна віддати громадянському суспільству, його інститутам.

Насамперед у цьому повинні бути зацікавленими трудові колективи, різні нові спілки, які постійно утворюються у вирі будівництва нового устрою, нових взаємовідносин особистості й держави. Суспільство здатне перебрати на себе значну частину тих повноважень, які несла держава. Отже, зміст громадянського суспільства вміщую

всю сукупність неполітичних, духовно-моральних, релігійних, національних та інших відносин; громадянське суспільство – це воля й дія вільних індивідів, добровільних організацій, громадян, які відсторонені від прямого втручання й регламентації діяльності з боку держави. Інверсія функцій громадянського суспільства й держави має бути постійною, а головне – вільною, без перепон і нагляду. Так чи інакше, проте поступово державне втручання в суспільне життя, економічну й соціокультурну сферу буде обмежуватись. Матеріальну функцію, яку об'єктивно несла держава, поступово буде зведено до мінімуму. Цінності змінюються та змінюють необхідності: державне втручання стає невивідним, стагнаційним, регресивним, а тому є приреченим.

Інститути громадянського суспільства існують, щоб нейтралізувати культурні сили як підставу для влади й панування держави над суспільством. Сила та влада завжди утверджувалися через агресію й експансіонізм. На цьому ґрунті зростає глобалізм, космізм, схильність до макроформ, макрорівнів і нехтування мікросвіту людських відносин.

Розвиток антигромадянського суспільства й дегуманізації в культурі веде до катастрофи не лише екологічної, а й духовної, свідками чого ми вже стали. Традиційні поняття сили та ієрархії підлягають обов'язковому перегляду в аспекті співробітництва й морального вдосконалення системи людських взаємозв'язків і через удосконалення законодавства, і через активізацію діяльності громадських організацій усіх рівнів, проте без насильства та пригнічення особистості шляхом нехтування справедливістю й принципами гуманізму.

З позицій громадянського суспільства кінцева мета досконалості полягає в тому,

щоб кожен міг стати суб'єктом своєї діяльності, пізнання й спілкування, тобто був особистістю, яка відповідає за те, що відбувається поряд і в суспільстві.

Протиріччям нашої цивілізації завжди була невідповідність самодостатності природи антропоморфному самовдоволенню. Сучасна людина стоїть перед дилемою: сліпо споживати все підряд, усі матеріальні накопичення та захлинутись у них або шукати шлях до духовності, відповідальності, толерантності, які могли б забезпечити рятівну парадигму реальності і для власної втіхи особистості, і для суспільства. Різні поняття зустрічаються серед роздумів на цю тему: духовність, душа, Бог, істина. Надія вижити попри апокаліптичні ознаки того, що насувається на людство, не залишає свідомість тих, хто не втратив здатності мислити.

Тішить надія, коли згадуєш ченця, що поливає сухе дерево, доки воно не зазеленіє. У цьому ж аспекті доречною є іронічна притча про терплячого чоловіка, який сидів на березі річки доти, доки не дочекався мерця – свого ворога, що нарешті проплив мимо нього. Однак чекати – не кращий варіант, треба діяти.

Умовою реформування нових суспільних відносин, що ніяк не можуть вийти з кризового стану, залишається увага до індивіда, до деталей нашого існування. Подробиці завжди були найважливішими з показників, оскільки все наше життя залежить від подробиць. Свідомість, духовність, культура, моральність, освіта, інтелектуальний потенціал нації – усе універсальне розмаїття фактично складається з подробиць, які, як добра страва, постійно варяться в нашій свідомості: від сервільних думок до параноїдальної потреби у владі.

Давно підмічено, що люди з пересічним розумом переважно вважають себе гідними керувати людським життям. Психіатри взагалі кажуть, що це їх контингент. Енергійно й наполегливо (щоб не вживати слово «нагло») рвуться холодні й жорстокі «володарі життя» до можливості керувати, володіти, принижувати. Цей стан визначається їх свідомістю як найсолодший. Часто стрімко отримані посади «вислизують» із рук, втримати завжди важче, ніж ухопити. До того ж існує певна закономірність: стережися того,

хто зверху, оскільки його позиція є вигіднішою. Навіть тоді, коли посаду втрачено, інформативність «колишнього» є небезпечною: хто з нас без гріха? І «колишній» тримається «на плаву» як олімпійський чемпіон: майже всі партійні функціонери СРСР і досі «на слуху», а пройшло більше десяти років.

Нерідко місце однієї посередності займає інша посередність, дефіцит розуму – це проблема хронічна, проте не тому, що його немає в нашого народу, а тому, що «до верхів» не доберешся, не «допустять». Краще залишити на посаді відомого грішника, ніж розумника, від якого не знаєш, чого дочекатися. Таким чином, тривала діяльність «стабільного керівника зі стабільними ініціативами» лягає важким тягарем на виробництво, на державу.

На жаль, цей процес також є досить стабільним, упевненим, такі випадки в нашому оточенні непоодинокі. Підстави цього є суб'єктивними та об'єктивними. По-перше, розумних людей значно менше, ніж пересічних громадян. По-друге, кожна людина власні вчинки будує за стереотипами, які вже закарбувалися в нашій свідомості. Відомо, що стереотипи – це плоди взаємодії власної вдачі й середовища, у яке тебе «закидає» доля. Сукупність стереотипів забезпечує взаємодію індивіда із середовищем та з власною душею (інакше кажучи, зі своїм внутрішнім світом). Цей процес відбувається постійно, парадигми напрацьовуються приблизно чверть століття, набуваючи усталеності так званих «переконань», через які ми починаємо маленькі й великі війни. Далі сформовані стереотипи лише вдосконалюються, рафінуються, розчленовуються на підстереотипи, і так до кінця активного життя.

Нещодавно Україна святкувала двадцятирічний ювілей незалежності. Абсолютна більшість дієздатних громадян держави формували свої стереотипи за часів іншої суспільно-політичної системи. Цьому не зарадиш, це історична реальність. У цих випадках у пам'яті постає такий поетичний рядок: «Времена не выбирают, в них живут и умирают». Соціальну поведінку ми вимушені кількісно оцінювати за рівнем суспільної активності та якісно – за характером і

спрямованістю активності, що здатна бути як творчою, утворюючою, так і руйнівною, агресивною, свідомою й стихійною, об'єктивною й суб'єктивною, під впливом образних парадигм, культури, ціннісних орієнтацій тощо. До того ж кожен із нас зважає на настрої, установки, стиль мислення, самосвідомість у конкретних емпіричних обставинах.

Пострадянська більшість сформувалась за часів «бокування» інших парадигм, лозунгів, «володарів дум», які наповнили життя стагнаційними рисами так, як автомат патронами, що влучають і сьогодні. Поєднання інерційних вад зі свідомим гальмування демократичних процесів є небезпечним. Соціально-психологічні фактори досить ґрунтовно описано в книзі О.І. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ»: у підґрунті всього – постійний страх. Система взаємозв'язків у тоталітарному суспільстві сформувала загальну атмосферу невпевненості. Кожний абсолютно точно знав, що необережне слово, рух – це прірва.

Сукупний страх призводив до усвідомлення загальної нікчемності та відсутності будь-якого права на захист. Усе життя було пересичене темою в'язниці: «взяли», «посадили», «сидить», «вийшов» або «випустили» тощо, в умовному змісті цих слів ніхто не помилявся.

На поведінку майже в такому ж напрямі впливала також «прикріпленість» – прописування, неможливість отримати паспорт, щоб поїхати із села, відомче житло, закриті й режимні установи, яких «наплодили» занадто, понад необхідну кількість.

Зараз відмінено прописку, проте виникає необхідність у реєстрації місця проживання. «Рентгенівський апарат» продовжує стежити за нашим «здоров'ям». Підстави для відчуженості й пересторог не зникають і донині, а також додалася необхідність відстежувати ситуацію з тероризмом, яку неможливо не враховувати.

До розвалу так званої комуністичної системи «приклало руку» також суспільне незнання, абсолютна дезінформація суспільства, яке не могло втручатися в шкідливий хід подій, оскільки не розуміло більшості з того, що відбувається насправді. Ми вимушені були вірити газетам, лозунгам, агітато-

рам, пропагандистам від «суспільства». Нам постійно підсовували щось «ура-патріотичне» та загальнонеобхідне. Зрадництво було формою існування. Суспільство «оплутало» суцільне розбещення дум і прагнень. Кожна протидія владі вимагала неабиякої мужності, ризику. У цій атмосфері більшість збереглася, як кажуть, зовнішньо, тісно, страх паралізував душу, вихолостив активність, театралізував відвертість: дух народу «захворів на рак». «Вибирали» на виборах, «висовували» на зборах (лише в лапках, саме так, як це тут викладено). Тих, які намагалися протидіяти, – під «прес» влади.

Постійна брехня стала єдиною безпечною формою існування, тому «зальотні європейці» дивувалися завжди нашій штучності, стриманості, нещирості. А чи можливо було суперечити загальній неправді нашого існування? Ні. І зараз це теж важко вдається. Миттєвих змін бути не може. Основний принцип руйнування особистості не полаmano й досі. Які парадигми готують нашу свідомість сьогодні?

Змінилася соціальна система: економічні взаємовідносини, мода, стиль, гасла, проте в темних глибинах свідомості й підсвідомості збереглися стереотипи поведінки сивої давнини. Відомий французький історик говорив, що ментальність є в'язницею, у якій ув'язнено час великої протяжності. Звідки та хвалена толерантність з'явилася? Риторичні питання.

Інерція є природним супутником руху та спокою. На відміну від гальмування, яке спрямовується на уповільнення, інерція передбачає відому протидію, вона автоматично підтримує старий процес. Не слід недооцінювати індивідуальне, особистісне начало буття. Доки воно існує, не все втрачено. Під прапором боротьби з індивідуалізмом послідовно припинувалась і знищувалась самоцінність. Недарма влада її завжди недолюблювала як парадигму для опозиції. У моді були колективізм, «люди-гвинтики», скромність і шкала обов'язків щодо суспільства.

Бюрократична регламентація поведінки в поєднанні з примітивізмом вкорінювалась у масову свідомість. Існував культ ворожості до особистісних відмінностей, навіть до таких, що не зачіпали нічиїх інтересів.

Непристойно було навіть говорити про себе від першої особи. Учений у власних статтях вимушений був свою точку зору подавати від «ми». Просуватись по службі, робити кар'єру, добиватися успіху – усе це «нескромно й непристойно обговорювати». Такі були часи, вони вже пройшли, а психологія залишилася: шукаєш кращого – літун; винахідник – вискочка; новатор – кар'єрист, підозріла людина. Поважали того, хто сидів на одному робочому місці стабільно, довго, і не важливо, що пасивність давно перетворила його свідомість на «дзеркало» для керівників усіх рангів.

«Розплющуючи» індивідуальність, керівний апарат переорієнтувався з динамічно перетворювальної системи цінностей на консервативно-охоронну, яка багатьом прийшлася до вподоби: не треба постійно напружуватися. Переконавшись на власному досвіді, що особиста ініціатива завжди карається, працівник обрав шлях найменшого опору, спрацьовувала своєрідна філософія «втєчі» від дійсності, руйнувалася, деформувалася престижна шкала індивіда.

Психологи підкреслюють, що престижні вектори поведінки пов'язуються складними відносинами з моральними цінностями й нормами життя. Як і цінності, престиж – це те, до чого прагнуть, про що мріють. Престиж є категорією більш гнучкою, ніж цінність, рухливішою, адекватнішою цілепокладанню особистості. Певна життєва норма може бути престижною тому, що суспільство стимулює спроби її досягнення. Не буває престижним те, чого досягти неможливо, що нікому не потрібно.

Однак престиж – це та цінність, яка належить конкретному індивіду як особистості. Можна говорити про престиж посади, престиж побутовий, суспільний тощо. Престиж пов'язується з власними символами щільно, навіть більше, ніж авторитет чи впливовість. Індивідуальне тут співпадає з потребами соціального, з парадигмами суспільної свідомості. Зміни в шкалі престижності свідчать про зміни в соціальній психології, це є своєрідним тестом на активність свідомості. Характер соціальної поведінки тісно пов'язується з особливостями стилю мислення, когнітивного стилю суб'єкта. Психологи теоретично й експериментально обґрунтували

два протилежні типи (стилі) мислення: відкрите (гнучке, творче, дивергентне) та закрите (жорстке, догматичне, авторитарне). Перший стиль відрізняється рухливістю, лабільністю, адекватністю проблемам, що виникають. Другий стиль характеризується жорсткістю установок, несприйняттям нової інформації, прихильністю до вироблених стереотипів.

Стиль мислення, парадигми свідомості конкретної людини залежить від різних причин: даного Богом інтелекту, навчання, виховання, характеру трудової діяльності, нормативних приписів культури, моралі тощо. Гнучке, самостійне мислення, як відомо, формується лише в процесі та під впливом діяльності, вільної від дріб'язкового опікування, контролю. Нова форма (рейтинги) теж є не безгрішною, оскільки і залякує, і підганяє під стандарти досить відносних оцінок.

Творче мислення, широка палітра парадигм свідомості завжди передбачали варіативність вчинків, інформаційних моделей, прикладів. У нашій системі виховання варіативності явно бракує. Дріб'язкове опікування обмежує так звану оригінальність, самостійність вчинків, тоді як потрібно забезпечувати їх навіть матеріально.

Догматичний стиль навчання, розрахованість на засвоєння напрацьованих методик і матеріалів, спрямованість свідомості на парадигми, у якій використовується лише одна можливість, одна відповідь, одне рішення, комп'ютеризує свідомість; технократичне «так – ні» негативно впливає на сам процес творчості, світосприйняття.

Одномірність доповнюється й поглиблюється доктринерським кліше, коли все «розкладається на полицки», а те, для чого «поличок» немає, іде до «корзини». Людина, яка звикла до директивного стилю, переконана, що існує «або – або». Ця тенденція поглиблюється тим, що джерело інформації, як правило, персоніфікується: мовець є другом чи недругом? Це інколи є важливішим, ніж зміст промови. Виникає подвійний психологічний фільтр, що не пропускає у свідомість нічого незвичного та нічого від чужого, від стороннього джерела.

Соціальні стереотипи взагалі є дуже живучими, вони як фенікс, що завжди з попе-

ду постане. Здатність до самовідтворення є вражаючою. Люди сприймають явища цілісно, системно, свідомо карбують властивості, якими зацікавлені. Варто засвоїти одну ознаку соціального стереотипу, і ми автоматично домислюємо, додаємо невідповідне: ціле завжди складається з елементів, на чому побудовані всі примітивні кліше. Ми обізнані, що «слухняний» хлопчик не обов'язково «хороший», а «хороший» – не завжди «слухняний».

Людина, запрограмована на чорно-біле сприйняття світу, спростовує всі інші кольори як надлишкові. Авторитарна свідомість поєднує шанобливо-некритичне ставлення до влади з єзуїтською критикою підлеглих, залежних від системи індивідів навіть у тих ситуаціях, що не суперечать звичній схемі. Абстрактно віра в принципи й твердість переконань – якості чудові. Проте якщо вони не поєднуються з творчим мисленням, то обов'язково перетворюються на свою протилежність. На «крутих поворотах» історії люди відповідного типу провокують соціальні конфлікти. Свідомість – це акт усвідомлення. Свідомі дії ще не означають, що вони є наслідком свідомої праці.

Людина здатна реагувати на певні стимули та не сприймати їх, оскільки вона не завжди намагається їх розуміти. А «зрозуміти» в цьому випадку й означає «усвідомити». Такий акт свідомості завжди відбувається заново, немов у перший раз. Любов повинна народжуватися заново кожний раз, інакше це будуть лише спогади про любов. Найкращу ідею можна перетворити на інструмент «антисвідомості», оскільки будь-що в жорсткому смисловому контексті є кліше.

Той, хто розчарувався у своєму праві виступати від імені істини й добра, стане переважно заручником антисвідомості, яка напрочуд вдало тексти-притчі перетворює на тексти – кліше. Ніякий текст культури

сам по собі не гарантує акту свідомості, не забезпечить стійкість відповідної парадигми. Необхідні постійні зусилля особистості, готовність до акту усвідомлення, бажання чогось більшого, ніж є «тут і зараз», оскільки саме це є єдиною гарантією безкінечності процесу духовного становлення не «за рейтингами», а за спрагою спиратися на власні парадигми свідомості, продуктивного характеру, за позитивними критеріями, що не залишають руйнівної невпевненості в собі, своїх можливостях.

Література

1. Балл Р.А. Психология в рациогуманистической перспективе / Р.А. Балл. – К. : Основа, 2006. – 408 с.
2. Гейдж Р. Почему вы глупы, больны и бедны... / Р. Гейдж. – СПб. : Диля, 2010. – 224 с.
3. Новиков Б.В. О гуманизме и антигуманизме / Б.В. Новиков. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2001. – 376 с.

Анотація

Цибра М. Ф. Свідомість та громадянське суспільство в умовах трансформаційних процесів в Україні. – Стаття.

У статті підкреслюється, що змінилася соціальна система, проте в темних глибинах свідомості та підсвідомості зберігаються стереотипи поведінки, які заважають розбудові громадянського суспільства.

Ключові слова: свідомість, суспільна інерція, громадянське суспільство, стереотип, трансформація.

Аннотация

Цибра М. Ф. Парадоксы сознания и гражданского общества в условиях трансформационных процессов в Украине. – Статья.

В статье подчеркивается, что изменилась социальная система, однако в темных глубинах сознания и подсознания сохраняются стереотипы поведения, которые мешают строительству гражданского общества.

Ключевые слова: сознание, общественная инерция, гражданское общество, стереотип, трансформация.

Summary

Tsibra M. F. Paradoxes of consciousness and civil society in the conditions of transformation processes in Ukraine. – Article.

The article considers that the social system has changed, but in the dark depths of consciousness and the unconscious the patterns of behavior persist which hinder the construction of civil society.

Key words: consciousness, social inertia, civil society, stereotype, transformation.